

УДК 94(477)

Володимир Грузін

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1906–1914 рр.)

Статтю присвячено аналізу фінансового забезпечення реалізації реформування землеволодіння і землекористування у губерніях Правобережної України упродовж проведення аграрної реформи П. Столипіна та роль у цьому Селянського поземельного банку.

Ключові слова: Селянський поземельний банк, землеволодіння, купівля, продаж, реформа.

На межі XIX–XX ст. чітко проявилися прогалини в реалізації реформи 19 лютого 1861 р. Стрімке зростання населення стало каталізатором таких явищ як земельний голод і аграрне перенаселення, а наявність в губерніях Правобережної України черезсмузжя, сервітутів та далекопілля не сприяли переходу до інтенсивних форм господарювання. В комплексі усі ці чинники призвели до селянських заворушень у 1904–1905 рр.

У масштабах українських губерній Російської імперії питання впливу діяльності Селянського поземельного банку (далі – СПБ) на реалізацію реформи П. Столипіна розглядалося у працях значної кількості дослідників [1], однак саме губернії Правобережної України не стали предметом зацікавленості.

Метою статті є діяльність СПБ в губерніях Правобережної України (1906–1914 рр.)

Об'єктом дослідження є реформування земельних відносин, предметом – роль СПБ у реформуванні аграрного сектору у 1906–1914 рр.

Землеустрій за часів столипінської реформи вирішував тільки деякі питання, поставлені у справі реформування села. Особливу роль у реалізації реформи була відведена СПБ. Але його політика, скерована на підвищення цін на поміщицькі землі, перекладання на покупців витрат, пов'язаних з управлінням та утриманням таких маєтків, призводили до гальмування розпродажу поміщицьких земель через СПБ.

Одним з наслідків указу від 9 листопада 1906 р. стало поживавлення купівлі-продажу землі. Землі, які виділялися у приватну власність, поступали на ринок. Кількість проданої селянами землі, яка була закріплена у приватну власність, наведена в табл. 1 [2, с.18].

Таблиця 1

Продаж селянами закріпленої у приватну власність землі у 1907–1911 рр.

Губернії	Кількість господарств, які продали землю	Площа проданої землі, дес.
Волинська	2350	6295
Київська	13993	21964
Подільська	2477	3813

Середній селянський наділ землі, який продавали, коливався від 2,7 дес. у Волинській губернії – до 1,5 дес. у Подільській та Київській. Але у будь-якому разі продавали приватну землю незможні селяни, оскільки розмір приватної землі, яка продавалася, не давав змоги влаштувати на ній хутір чи відруб.

Ринкові ціни на землю в губерніях України та ціни на надільну селянську землю наведені в табл. 2 [2, с.19].

Таблиця 2

Порівняльні ринкові ціни на землю і ціни на надільні землі в 1909 р.

Губернії	Ринкова ціна, крб./дес.	Ціна селянської землі, крб./дес.	Різниця цін, у %
Волинська	125	121	96,8
Київська	224	196	87,4
Подільська	192	165	85,9

Вагомою причиною заниженої ціни приватної селянської землі можна вважати час. Селянам, які переселялися до Сибіру, потрібно було у найкоротші терміни продати землю, щоб завчасно переселитися. Цим і користувалися заможні селяни. По-друге, покупці свідомо занижували ціни на землі односельців, змушуючи продавців віддавати свої землі за 50–150 крб. за десятину (далі – дес.). Іноді сільські громади знижували ціни на землю через небажання виділяти до одного місця землі тих, хто їх продавав. А оскільки на черезсмузжні ділянки банк давав малі позики, заможні покупці знижували ціни, мотивуючи це тим, що платять готівкою [3].

Зовсім інший характер носили операції з поміщицькою землею. Тут теж заможний селянин для зменшення витрат намагався купувати землю не через СПБ, а власне у поміщиків. Однак, на відміну від надільних земель, ціни на поміщицьку землю зростали. Особливо помітно це стало після указу від 9 листопада 1906 р. У порівнянні з 1904–1905 рр., коли поміщики намагалися дешевше продати свою землю, з виходом указу від 9 листопада 1906 р. вони, навіть без допомоги СПБ, підвищували ціни на землю, усвідомлюючи «земельний голод» селян. Так, на Київщині селяни купили у поміщика землю по 213 крб. за дес., а на Поділлі – від 200 – до 260 крб. за дес. [4–5].

Керівництво СПБ непокоїлося операціями з землею, які проходили повз банк. СПБ навіть організував видачу позик при закупівлі селянами земель безпосередньо від приватних власників. Цей захід мав на меті змусити селян купувати землю через банк [6]. Оскільки селянам часто доводилося брати позики через СПБ для купівлі землі у поміщиків, то установа зосередила у своїх руках посередницькі угоди на купівлю селянами землі безпосередньо у поміщиків. Так, за період 1906–1909 рр. селяни купили у великих землевласників за допомогою СПБ: у Київській губернії – 34768 дес., Подільській – 33376 дес. [2, с.24].

Система сільськогосподарського кредиту, яка склалася після реформ 1860-х рр., мала свої особливості, обумовлені збереженням у аграрному ладі привілейованого дворянського землеволодіння, і, зокрема, латифундійного. Якщо діяльність Дворянського банку з самого початку скеровувалася на підтримку помісного землеволодіння, то діяльність СПБ покликана була розвивати селянське господарство, але насправді його діяльність була дуже далекою від цього.

Повертаючись до перших років діяльності СПБ, можна зазначити, що до кінця XIX ст. операції із землею були незначними. Кредит, який видавався банком покупцям землі, був вкрай не вигідним для останніх. За позики стягувався значний відсоток – 7,5–8,5 % річних [7, с. 93]. Вже в цей період діяльності СПБ використовував «земельний голод» селянства, намагався підтримувати той рівень цін на землю, який був вигідним для поміщиків. Для полегшення продажу землі поміщиками, уряд з 1897 р. дозволив СПБ набувати землю за рахунок власних капіталів для подальшого її перепродажу селянам.

Після 1905 р. СПБ став важливим важелем столипінської аграрної політики. Але ще до підписання указу від 9 листопада 1906 р. про виділення з общини селян, уряд у своїй діяльності вдався до законів, які б полегшували діяльність СПБ у земельних справах дворян. Так, у травні 1906 р. йому дозволено приймати на себе борги по заставлених у державному Дворянському та акціонерних земельних банках землях. 12 серпня 1906 р. видано указ про передачу СПБ для продажу селянам казенних, удільних, церковних, монастирських земель [8–9]. Після виступів селян значно збільшилася кількість поміщиків, які вирішили розпродати свої маєтки. У зв'язку з цим, уряд змушений був видати новий указ від 15 листопада 1906 р., який мав на меті прискорити розпродаж поміщицьких земель банком, а також сприяти розвитку хутірського господарства. Цим законом розширювалися позикові операції СПБ, якому надавалося право видавати позики не лише під заставу купленої селянами, але й надільної землі. Такого роду позики видавалися не тільки для придбання при посередництві банку поміщицької землі, але й на витрати, пов'язані з переходом до відрубного чи хутірського господарства. Таким чином, СПБ мав сприяти насадженню хутірського та відрубного господарства.

Після впровадження цих указів діяльність СПБ досить похвалилася. Зі звітів банку відносно купівель поміщицької землі видно, що поміщики, налякані селянськими заворушеннями, почали продавати свої землі через СПБ. Землі, які пропонували поміщики для продажу, складали лише незначну частину, потрібну малоземельним та безземельним селянам. Надзвичайно висока оцінка приватних земель, куплених банком у 1906 р., коли поміщики під впливом аграрних виступів селян панічно почали продавати свої землі, повинна була б бути нижчою, аніж у попередні роки. У діяльності банку можна побачити, що середня ціна десятини землі цього ж року перевищувала на 38 крб. середню ціну попереднього десятиліття, і на 8 крб. середню ціну у 1905 р. У окремих випадках різниця в цінах між попередніми роками і 1906 р. доходила до дивовижних розмірів. Так, маєток Попандопуло в 1904 р. оцінено у 125 крб за десятину, а в 1906 р. – по 225 крб., маєток Римського-Корсакова, відповідно, по 119 і 210 крб., маєток Орловського – по 181 і 234 крб. за десятину [10].

Підвищення ціни на землю СПБ при купівлі-продажу представлено в табл. 3 [2, с.24].

Таблиця 3

Ціни купівлі і продажу на землю

Губернії	Купівельна ціна банку, крб./дес.	Продажна ціна банку, крб./дес.	Перевищення ціни продажу над купівельною, %
Київська	169	221	30,7
Подільська	214	241	12,6

Згідно з даними члена київської повітової землевпорядкувальної комісії, у Київській губернії ціна банківських земель, залежно від її якості, коливалася від 75 крб. – до 440–450 крб. [11, арк.41–43].

Поряд з тим, СПБ продавав придбані ним поміщицькі землі за цінами, набагато вищими, ніж купував. До того ж середня ціна десятини постійно підвищувалася, що відображено у табл. 4 [12].

Таблиця 4

Площа землі, придбана селянами з фонду СПБ упродовж 15 листопада 1908 р. – 1 січня 1909 р. та її ціна

Губернії	Кількість покупців	Площа купленої землі, дес.	Ціна, крб.	Середня ціна 1 дес., крб.
Київська	1765	7342	1907845	260
Подільська	2772	14282	3802632	266
Всього	4537	21624	5710477	263

Те, що землю купували виключно заможні селяни, а не безземельні, але і навіть не малоземельні, свідчать і дані про клієнтуру СПБ. Так, ні в одній банківській публікації не було даних, що його клієнти в Україні мали менше, ніж по 0,8 десятини на одну душу чоловічої статі. Ця мінімальна норма найчастіше зустрічається серед клієнтів Київської та Подільської губерній [13].

Розподіл покупців банківських земель за категоріями власного землеволодіння наведено в табл. 5 [2, с.27].

Таблиця 5

Розподіл покупців банківських земель за категоріями у 1911 р.

Район	Загальна площа купленої землі, дес.	Відсоток купленої землі			
		Безземельні	До 6 дес.	Від 6 до 15 дес.	Понад 15 дес.
Правобережна Україна	49325	20,8	60,6	16,4	2,2

Найбільше купували землю селяни, які мали до 6 дес. власної землі, ті, хто мав від 6 – до 15 дес. складала менший відсоток. Заможні селяни складала незначний відсоток покупців банківських земель, оскільки саме вони мали змогу купувати землю власне у поміщиків, не вдаючись до банківських послуг.

Селяни не прагнули купувати землі, придбані банком у поміщиків, через непридатність великої її частини для землеробства та у зв'язку з невідповідністю банківських цін ринковим. Вдаючись до позик Селянського банку, вони намагалися купувати землі у приватних власників. Для порівняння кількості покупців та ціни десятини візьмемо дані за той же період, за який наводилися дані при розгляді кількості покупців та ціни десятини землі, придбаної у СПБ, тобто , упродовж 15 листопада 1908 – 1 січня 1909 рр. [12], які наведені у табл. 6.

Таблиця 6

Площа землі, придбана селянами у приватних власників за допомогою СПБ та її ціна упродовж 15 листопада – 1 грудня 1908 р.

Губернії	Кількість покупців	Площа купленої землі, дес.	Ціна купленої землі, крб.	Середня ціна 1 дес., крб.
Волинська	603	1689	309199	183
Київська	354	788	78906	100
Подільська	1017	1642	411474	251
Всього	1974	4119	799579	178

Отже, кількість покупок землі у приватних власників була більшою, ніж з фондів СПБ, а середня ціна однієї десятини меншою, ніж при купівлі з фондів банку. Все це свідчило про ту роль СПБ, яку на нього покладав уряд – підтримання достатньо високих цін на землю, намагання перешкоджати переходу приватновласницьких земель до рук селянства. Однак банк не міг протистояти руйнуванню великого поміщицького землеволодіння. Землі, придбані у приватних власників за сприяння СПБ, не завжди залишалася в руках у селянства, оскільки банк суворо слідкував за погашенням боргів за куплену землю.

Закон 5 липня 1912 р., який замінив указ 15 листопада 1906 р. про видачу СПБ позик під заставу надільних земель, дозволив видавати позики у розмірі 60–90 % від оцінки закладеної землі. Як зазначав С. Сидельников, цей закон дозволив видавати позики під надільні землі не лише спадковим власникам для сплати за наділи, які залишають переселенці, але й селянам, які придбали цю землю. З 23 серпня 1914 р., у зв'язку з початком Першої світової війни, позики, які видавалися СПБ, були знижені на 10 % [14, с.208].

На насадження одноосібних форм господарювання була скерована політика банку з видачі позик. До 1907 р. товариства та сільські громади отримували на покупку банківських земель позик більше, ніж окремі домогосподарі. Останнім було видано 42 % позик. З 25 жовтня 1907 р. СПБ отримав право видавати позики окремим покупцям банківських чи приватних земель у розмірі 95 % оцінки придбаної землі і вище, якщо покупець переселявся на придбану ним землю. В результаті чого у 1907 р. позики одноосібникам складала у середньому 91,8 %; у 1909–1915 рр. розмір їх коливався від 97,5 % – до 99,1 %. Таким було становище при посередницьких угодах банку та при видачі позик під заставу надільних земель. На підставі правил 27 червня 1908 р. позика, яка видавалася банком селянам при покупці поміщицьких земель за допомогою банку, могла складати 95 %, якщо купувався відруб, та 100 % при згоді покупців перейти до хутірського господарства [14, с. 207–208].

Сільським товариствам та громадам, які склалися не більше ніж з 10 дворів, позики могли видаватися у розмірі 85 % оцінки землі, яка купувалася, якщо придбаються недостатні господарські угіддя, чи поміщицькі землі, які вклинюються у надільні землі та ті, які знаходяться черезсмужно з селянськими. Площа землі, яка купується, не повинна була перевищувати $\frac{1}{4}$ частини землеволодіння покупця. У всіх інших випадках сільські громади та великі товариства, які купували землю у поміщиків, отримували позику у розмірі 80 % банківської оцінки та 90 % у випадку згоди покупця переселитися на придбану землю. У такому розмірі позика видавалася, якщо землевпорядкувальні комісії вважали за необхідне купівлю селянами того чи іншого маєтку з метою землевпорядкування. У випадку згоди селян оселитися на купленій землі, з дозволу міністра фінансів та головноуправляючого землевпорядкуванням та землеробством, позика могла бути збільшена до 95 % оцінки землі, яка купується.

Незважаючи на намагання уряду, йому не вдалося при допомозі СПБ створити скільки-небудь значну кількість заможних селян-власників, особливо власників хутірських ділянок. Землеустрій на банківських землях в основному зводився до створення відрубних господарств. Так, у Києві в першій половині 1907 р. відбулося засідання відділу ради СПБ спільно з губернським у селянських справах «присутством» щодо ліквідації належних банку маєтків в Київській губернії. Щодо способу передачі землі селянам зазначалося, що передача жодним чином не має мати характеру «дарового наділення землею», тому було ухвалено обов'язково вимагати від покупців бодай невелику приплату до позики, що видавав банк. Якщо ж землю купуватимуть хутірськими та відрубними ділянками, то право придбання найкращих ділянок мали мати ті, хто найбільше доплачуватимуть. На випадок неспроможності покупців заплатити навіть незначну частину, визнано бажаним віддавати землю в оренду. Тоді ж комісія зробила декілька постанов про ліквідацію земельної власності, придбаної банком за власні кошти. Так, Ставищанський маєток Радомиського повіту (4198 дес.) мали розмежувати на хутірські та відрубні ділянки. Ще один маєток у тому ж повіті (806 дес.) доручено ліквідувати київському відділенню СПБ. Бобрицький маєток Канівського повіту (712 дес.) не визнано обов'язковим для розселення хуторами через черезсмужжя. Було прийнято п'ять постанов про ліквідацію власності у різних повітах губернії (загальна площа 17220 дес.), у яких землевпорядкувальною комісією не складено планів ліквідації. До того ж, більшість членів землевпорядкувальної комісії виявила тенденцію встановлення «справедливу» ціни на десятину 340 крб. [15].

Подільське відділення СПБ призначило на ліквідацію банківські землі в Ольгопольському, Летичеському та Гайсинському повітах. Земля поділялася на хутори та відруби і продавалася селянам [16].

Офіційна влада ставила на порядок денний питання про ліквідацію земель, придбаних за кошти СПБ. Але при ліквідації цих маєтків, окрім загальних технічних ускладнень, існували ще наслідки природного характеру – недорід хлібів, послаблений економічний стан селян та їх спроможність у сплаті. Усе це гальмувало розпродаж банківських земель [17, арк.13–20].

Рапорти членів відділень СПБ про хід ліквідаційних робіт у маєтках, які належали установі, свідчать про те, що більшість банківських земель розподілялася на хутори. Площа цих ділянок складала від 5 – до 8 дес. Незначна частина земель передавалася земствам для їх потреб, невелика кількість продавалася сільським товариствам. Землі, які СПБ не зміг продати, здавали в оренду [11, арк. 40, 58, 82, 83, 91]. Варто відзначити, що на більшості землі, яка належала СПБ, утворювалися хутори та відруби. Так, упродовж 1907 р. – 1 липня 1910 р. саме в українських губерніях СПБ продано 460550 дес. землі, з них хуторами та відрубками – 394248 дес., або 85,6 %. [2, с. 22]. І хоча ці цифри показують, що невелика частина селян переходила на нові форми господарювання, однак саме в тут, у порівнянні з усією Російською імперією, хуторизація посіла чільне місце. Проте політика СПБ щодо стягування платежів за куплену землю та продаж землі боржників постійно скорочували кількість хутірських та відрубних господарств.

Підводячи підсумки зазначимо, що політика СПБ скеровувалася на збереження великого поміщицького землеволодіння. Разом з тим П. Столипін намагався створити серед селян заможних власників землі. Звісно, що більша частина селян не потрапила до складу «заможних». Але ця більшість вирішувала спроможність уряду покращити становище селянства.

Основним завданням СПБ в інтересах поміщиків було свідоме підвищення ціни на приватновласницьку землю. Однак, землю селян банк оцінював набагато нижче. Неспроможність селян купувати поміщицьку землю змушувала їх переселятися до Сибіру. Ті селяни, які вдавалися до позик банку на купівлю земель, часто не могли утримувати цю землю у власності, оскільки уряд суворо вимагав справної виплати позик. Таким чином, більшість селян, які сподівалися за допомогою СПБ покращити свої земельні наділи, опинилися ще в більш скрутному становищі, адже будь-які природні катаклізми ставили селянське господарство під загрозу неврожаю чи недороду і селянин не мав змоги своєчасно виплачувати позики.

Намагання СПБ утворювати на куплених ним землях хутори та відруби не мало особливого успіху. Якщо селяни і погоджувалися на переселення, то видані банком позики були незначними. До того ж, як зазначалося фахівцями, для нормального ведення господарства потрібні були нові технології. Селяни часто обробляли землю старими знаряддями праці, оскільки урядом не передбачалася допомога на технічне облаштування хуторів. Слід зазначити, що найменша площа хутірського господарства (біля 5 дес.) також не сприяла впровадженню технологічних новинок.

Характерним в діяльності СПБ при купівлі землі у поміщиків було нехтування інтересами селянства, оскільки вимагалася, щоб банківські землі продавалися, головним чином, хуторами та відрубками, незважаючи на особливості ландшафту, природних умов. Діяльність СПБ носила двоякий характер. З одного боку, СПБ свідомо завищував ціни на землі, захищаючи інтереси продавців. З іншого, він сам опинився в дуже скрутному становищі. Багато поміщиків упродовж заворушень 1905–1907 рр. поспішали продати свої землі. Між тим селяни, які розраховували на ліквідацію поміщицького землеволодіння, не поспішали скуповувати землі.

Про те, як розподілялися покупки банківських хуторів та відрубів серед різноманітних прошарків селянства, не має достатньо даних. Вважається, що більшість покупців належала до середнього селянства. Вдавалися до купівлі банківських земель і незаможні селяни, сподіваючись таким чином покращити своє становище. Але сувора політика банку до несправних платників позик призводила до продажу всього селянського господарства. Таким чином, уряд сприяв тому, що більшість селян розорювалася та поповнювала ряди революційно настроєних мас.

Неспроможність царського уряду вирішити проблеми фінансування реформи призвели до того, що СПБ став не допомогою при впровадженні хутірської та відрубної системи господарювання, а навпаки, викликав ще більше незадоволення селян земельною політикою уряду.

Список використаних джерел

1. Опря А. В. Роль Селянського поземельного банку в проведенні столипінської аграрної реформи в Україні / А. В. Опря. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, редакційно-видавничий відділ, 2006. – 140 с.; Шевченко В. М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.): монографія / В. М. Шевченко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 341 с., табл.; Якименко М. А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861–1918 рр.) / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С.3–14. 2. Погребинський О. Столипінська реформа на Україні / О. Погребинський. – Б.м.: Пролетар, 1931. – 127 с. 3. Почаевские известия. – 11 жовтня 1908. 4. Рада. – 17 листопада 1906. 5. Рада. – 19 листопада 1906. 6. Почаевские известия. – 16 травня 1908. 7. Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма / А. П. Погребинский. – М.: Финансы, 1968. – 167 с. 8. Киевлянин. – 14 травня 1906. 9. Світова зірниця. – 24 серпня 1906. 10. Рада. – 10 січня 1909. 11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф.442, оп.709, спр.190, 414 арк. 12. Рада. – 17 січня 1909. 13. Рада. – 19 вересня 1908. 14. Сидельников С. М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С. М. Сидельников. – М.: Из-во МГУ, 1980. – 288 с. 15. Рада. – 22 липня 1907. 16. Рада. – 4 жовтня 1908. 17. ЦДАК України, ф. 442, оп. 636, спр.422, арк. 13–20.

Владимир Грузин

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА В ГУБЕРНИЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ (1906–1914 ГГ.)

В статье анализируется финансовое обеспечение реализации реформирования землевладения и землепользования в губерниях Правобережной Украины в период проведения аграрной реформы П. Столыпина и роль в этом Крестьянского поземельного банка.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк, землевладение, покупка, продажа, реформа.

Volodymyr Hruzin**PEASANTS' LAND BANK ACTIVITIES IN THE PROVINCES THE RIGHT-BANK UKRAINE (1906–1914)**

This article analyzes the implementation of financial security of land tenure and land using reform in the provinces of the Right-Bank Ukraine during the period of P. Stolypin agrarian reform. Peasants' Land bank role in these process investigated.

Key words: Peasants' Land bank, land tenure, land using, purchase, sale, reform.

УДК 94(477)**Андрій Криськов****ЗМІНИ У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННІ
В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1906–1914 рр.**

У статті розглянуто перебіг та наслідки реформування в аграрній сфері упродовж 1906–1914 рр. в губерніях Правобережної України. Досліджено правову базу змін у землеволодінні та землекористуванні. Проаналізовано наслідки реформування для селянства регіону.

Ключові слова: Правобережна Україна, землеволодіння, землекористування, кредит, міграції.

Питання ефективного використання земельних угідь, інноваційного та інтенсивного на них господарювання є актуальним для сьогодення нашої держави. Спроби його вирішення неодноразово здійснювалися у минулому і цей досвід, очевидно, є пізнавальним на сучасному етапі реформування земельних відносин.

У загальноімперському вимірі ця проблема була предметом зацікавленості ряду дослідників [1], однак зміни у землеволодінні і землекористуванні періоду 1906–1914 рр. в губерніях саме Правобережної України залишилися малодослідженими.

Тому метою даної статті є висвітлення саме цього аспекту реформи П. Столипіна.

Об'єктом виступають відносини власності на землю, предметом – зміни у цих відносинах в губерніях Правобережної України упродовж 1906–1914 рр.

Головною причиною здійснення чергової аграрної реформи були глибокі зміни, що відбулися у сфері соціально-економічних відносин. Економіка Російської імперії, після цілого ряду криз і внутрішньополітичних потрясінь, опинилася у стані затяжної депресії. Економічне відставання від західноєвропейських держав призвело до залежності від іноземних інвестицій. Завдання, які ставилися перед реформою 19 лютого 1861 р., так і не були реалізовані, що поглибило зубожіння значної частини сільського населення, викликало антипоміщицький рух.

П. Столипін, з квітня 1906 р. міністр внутрішніх справ, а з липня 1906 р. – голова уряду, приступаючи до аграрної реформи ставив завдання комплексно вирішувати такі питання: підвищувати ефективність, товарність сільськогосподарського виробництва, зміцнити соціальну опору влади на селі шляхом руйнації общини і передачі селянським господарствам землі у приватну власність. Він вважав, що поява у селянина почуття власника автоматично зніме проблему незадоволення політикою влади на селі. Кінцевою метою реформи було збереження поміщицького землеволодіння при частковому продажі ним своїх земель окремих, як правило заможним, селянським дворам.

Підготовку до реформи, початком якої вважається указ від 9 листопада 1906 р., розпочали заздалегідь. Одним з перших кроків можна вважати закон від 27 серпня 1906 р. «Про призначення казенних земель до продажу для розширення селянського землеволодіння» [2]. Він передбачав продаж малоземельним селянам державних земель за ціною, «визначеною за капіталізацією середньої доходності в даній місцевості відповідних угідь». Землю можна було набувати як одноосібно, так і у складі громад і товариств. Однак зазначалося, що площа землі у перерахунку на домогосподарство не могла перевищувати, в сумі з надільною і приватною землею цього домогосподарства, визначеного Комітетом землевпорядкування за поданням повітових землевпорядних комісій розміру. Питання ціни землі і можливих пільг були прерогативою місцевих землевпорядних комісій. Офіційно були закріплені пільги лише для тих покупців, які переселяться на придбані землі.

Для полегшення селянам виплат іпотечних кредитів Селянському земельному банку (далі – СЗБ) законом від 14 жовтня 1904 р. були знижені відсотки [3]. І лише 9 листопада 1906 р. було опубліковано указ «Про доповнення деяких постанов діючого закону, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування» [4]. Указом від 9 листопада 1906 р. розпочалася реалізація нової земельної реформи, яка передбачала примусове руйнування селянської земельної общини і